

INDUSTRIALITZACIÓ I MOVIMENT OBRER A SABADELL, 1840-1868

JOSEP M. BENAUL BERENGUER

DEPARTAMENT D'HISTÒRIA
FACULTAT DE CIÈNCIES DE LA INFORMACIÓ. U.A.B.

1. LÍNIES DE LA INDUSTRIALITZACIÓ, 1830-1868

El desenvolupament capitalista a la indústria tèxtil sabadellenca, notori en les darreries del set-cents, era el resultat immediat de dos processos diferents, però substancialment contemporanis. Primer, el desballestament institucional de la indústria tradicional llanera, motivat sobretot per l'expansió constant de la producció; expansió amb la qual cada dia s'hi adeien menys les rígides ordenances gremials. Els freqüents conflictes entre teixidors i paraïres en foren el testimoni més explícit. El resultat d'aquesta crisi gremial, recollida més d'una vegada per la legislació a partir de les Ordenances Llaneres del 1769, fou l'establiment gradual de relacions de producció fora del control gremial, les quals tendiren a substituir el vell binomi paraïre/teixidor pel nou fabricant/obrer-artesà¹. Segon, la introducció el 1789 de la fabricació de teixits de cotó, amb un retard notable respecte a altres zones del Principat. Aquesta producció, limitada només a la filatura i el tissatge, depenia des d'un bon començament de capitalistes de Barcelona; d'allí venien els diners i la primera matèria i allí era acabat el producte (estampació, etc.). En la cruïlla dels dos segles hi hagué un notable creixement de la producció. La inexistència d'estructures gremials, els avenços tecnològics i l'estímul d'una demanda molt superior possibilitaren la constitució de relacions de producció més nítidament capitalistes en aquest sector. Fou així com s'esbossà un proletariat cotoner, que es nodria tant de camperols i artesans com de grups socials —dones i nens—, els quals

eren incorporats a la producció de manera absolutament nova².

L'expansió del mercat de la indústria llanera, si bé a uns nivells menors que a la cotonera, juntament amb el desgavell gremial van produir una hibridació de formes tradicionals i capitalistes. Cal recordar que legalment continuava la vigència de les ordenances gremials, que hi havia problemes tecnològics no resoltos i que —sobretot— hom no disposava d'una elasticitat en l'oferta de primera matèria i en l'amplitud del mercat comparables a les de la indústria cotonera³.

Aquest desenvolupament va ésser trencat per la concatenació de les guerres amb Anglaterra, la invasió francesa i, especialment, la independència de les colònies americanes. Les repercussions de tot això en la nostra indústria, a vegades mal conegudes en detall, són claríssimes en termes globals: retrocés de la producció per sota dels nivells assolits —fins i tot en els anys més dolents— a la fi del set-cents i aturada del procés d'innovació tecnològica i de canvi socio-econòmic a la indústria cotonera. Calgué esperar a la dècada dels vint per què es recuperessin, malgrat tots els obstacles, els nivells anteriors⁴.

Tot un conjunt de factors, assenyalats per Miquel Izard i Jordi Nadal, varen fer possible el relançament de la industrialització en la dècada dels trenta, ara amb el vapor i la implantació del sistema de fàbrica. En un primer període, el de la guerra carlina dels set anys, el procés va afectar bàsicament la ciutat de Barcelona. En canvi a Sabadell, mentre la indústria llanera coneixia un fort creixement de la producció, que no implicava canvis tecnològics substancials com els que portaren a la industrialització cotonera, el sector cotoner travessava una fase d'estancament, els motius de la qual podien estar

¹ L'estructura gremial de la indústria llanera datava a Sabadell de la segona meitat del segle XVI, tot i que l'origen de dita indústria prové del XIII. Vegi's (VENTALLO, 1904) pàgs. 56 i 219. Sobre la indústria llanera del set-cents vegeu (MOLAS, 1975) pàgs. 161-191. El rerefons del conflicte teixidors-paraïres el palesen aquests darrers el 1766 en dir que el millor funcionament de les fàbriques d'indianes es deu «a que los dueños de ellas son absolutos y no dependen en cosa alguna de los texedores y demás empleados» (ROCA, 1960), pág. 17.

² Les dades de la producció tèxtil cotonera de Sabadell entre 1794 i 1803, espigades de les memòries d'Antoni Bosch i Cardellach, es troben a (NADAL, 1970) pág. 353. Sobre la relació innovació tecnològica-canvi social (BOSCH I CARDELLACH, 1968), pág. 10, quan diu que els industrials «se han aplicado a las (fábricas) de algodón que cardan e hilan con dichas máquinas de todas las especies más o menos simplificadas y manejables por una niña o por una bestia». Sobre aquest nou proletariat, desconexedor encara de tota disciplina industrial, vegeu (BOSCH I CARDELLACH, 1882) pàgs. 336 i 353.

³ En aquesta etapa les innovacions a la llaneria es limitaven al preparat de la llana (BOSCH I CARDELLACH, 1944), pág. 67. Aquesta indústria llanera, immersa en un procés de canvi de les relacions de producció, resulta més innovadora que la descrita per (FONTANA, 1973), pág. 67.

⁴ Sobre el paper del mercat colonial en l'economia catalana d'aquests anys hom pot veure les aportacions de FONTANA, IZARD, MARTÍNEZ-SHAW i GARCIA BAQUERO al I Col·loqui d'Història Econòmica d'Espanya recollides per (NADAL, 1974). Els efectes de la pèrdua del mercat colonial a (FONTANA, 1970, 1971). La producció tèxtil sabadellenca en els anys vint pot veure's en aquestes dades, procedents de l'Arxiu Municipal de Sabadell (al igual que la resta de material d'arxiu que es cita) Lliga!! (d'ara endavant L) J 1804-1930.

tant en la guerra com en la mateixa industrialització barcelonina⁵.

La dècada dels quaranta, malgrat els primers anys d'intensa lluita política i social, assenyalà un canvi profund en la indústria sabadellenca. Primer, la indústria cotonera inicià un fort desenvolupament que obrí la via a la mecanització de la filatura –sector insignificant a Sabadell– i a una nova organització del treball, la qual implicava la consolidació de relacions de producció capitalistes, fins i tot allí on no s'havia donat innovació tecnològica. Aquest era el cas del tissatge, sector dominant a la vila. A l'inici dels cinquanta el nombre de màquines i d'obriers dedicats a teixir cotó era molt superior als de la indústria llanera. Aquesta indústria cotonera depenia en tot de la de Barcelona i en ella hi troben plena confirmació els arguments de Jordi Maluquer sobre l'estructura de la indústria cotonera catalana d'aquest temps⁶. La mateixa organització «tècnica» del sector cotoner sabadellenc –limitat al tissatge–, les constants sotragades –més sovintejades i transcendents a les zones «dependents» que al «centre» barceloní– i sobretot la seva efímera hegemonia –que es tancà amb una devallada irreversible després de l'eufòria de Crimea– són els elements que defineixen la subordinació de la major part de les fàbriques sabadellenques. Després de la crisi dels seixanta només sobreviueren les grans fàbriques, aquelles que podríem denominar autosuficients. El resultat fou un sector cotoner molt concentrat i modernitzat, però que havia passat a una posició secundària en l'economia de la vila⁷.

anys	peces de cotó	peces de llana
1817	1.040	350
1820	7.550	1.225
1824	?	2.250
1828	?	4.000

En segon lloc, la indústria llanera, la qual s'havia mantingut en retard fins la meitat de la dècada dels cinquanta, inicià –contemporàniament a la devallada cotonera– un espectacular desenvolupament, que fou alhora un procés d'industrialització amb la generalització dels telers jacquard i la mecanització de la filatura i els acabats. El tissatge, on hi havia la major part de la força de treball, no fou mecanitzat sinó en plena Restauració. Fou per la via de la industrialització de la llaneria que es produí l'absorció de la major part del capital i de la força de treball del sector cotoner⁸.

Així es posà fi a l'equilibri bisectorial que havia caracte-

ritzat la indústria tèxtil de Sabadell en els anteriors decennis. El primer element d'aquest bisectorialisme comprenia una indústria llanera dispersa en un gran nombre d'empreses, molt poc mecanitzada, i amb una força de treball poc «modernitzada» pel que fa a l'accés als mitjans de producció i a la seva composició social. El segon, en canvi, era una indústria cotonera més concentrada, més mecanitzada, i amb una força de treball més proletaritzada, més deslligada dels mitjans de producció i més moderna per composició social. En l'etapa final del període, iniciada amb la crisi de 1856-1857, i dominada per la crisi de la dècada dels seixanta (fam del cotó, crisi econòmica general de 1866-1868...), Sabadell esdevenia la ciutat llanera⁹.

2. LA FORMACIÓ DEL PROLETARIAT

En el primer vintenni del vuit-cents es frenà sobtadament el procés de formació del proletariat industrial, després es reféu lentament fins l'expansió dels anys trenta i l'arrencada industrialitzadora dels quaranta. Per això no sorprèn veure que els treballadors sabadellencs dels anys vint s'assemblaven molt més als de la fi del set-cents que al nou proletariat cotoner de vint anys després. El punt de partença de la formació econòmica del proletariat cal cercar-lo en la industrialització del sector cotoner, on la nova tecnologia i l'organització del treball eren més avançades,

QUADRE I

Població de Sabadell: 1787-1872¹⁰

anys	població total	anys	població total
1787	2.212	1841	7.249
1802	2.386	1842	8.055
1824	4.565	1850	10.127
1826	4.543	1850	10.127
1831	4.239	1862	14.420
1837	7.945	1872	14.889

⁹ Una indústria llanera dominant, però tecnològicament endarrerida. Vegi's el cas del tissatge. Font (LINARES, 1974), pàg. 280.

anys	telers mecànics	telers manuals	anys	telers mecànics	telers manuals
1866	14	1.180	1873	102	569
1868	41	758	1880	449	172
1869	27	740			

¹⁰ La destrucció dels arxius parroquials el 1936 es un obstacle insuperable per a reconstruir la demografia del període. Malgrat tot, podem concretar el valor de les dades del quadre. En l'època foren criticades les dades del 1787 i hom atribuïa a la vila més de 3.000 habitants (BOSCH i CARDELLACH, 1789), pàg. 17. Per això mateix podem considerar desinflades les xifres del 1802. De fet, sino fos així, el ritme i les dimensions de la recuperació demogràfica després de la guerra del francès serien sorprenents. Les dades de 1824 i 1826 (aquesta última l'hem extret d'un padró) les podem donar com fiables, però en canvi sembla sospitós l'estancament que palesa la xifra del 1831, i més si hom té en compte que es tracta d'una fase de recuperació econòmica; aquesta dada és de (GALOBARDAS, 1831) i cal dir que el nombre de veïns que ens dona el mateix autor –530– resulta enormement inferior als 710 que hem trobat en un interrogatori del 1830, L 11 1773-1921. Tot i que podem dubtar perfectament d'aquesta última xifra, atès que representa només un augment d'onze veïns respecte al padró de 1826. El salt entre 1831 i 1837 (xifra procedent del «Vecindario de la provincia de Barcelona de 1837») pot explicar-se, a part del desinflament de la primera dada, per l'expansió de la indústria llanera i per les condicions polítiques del període, que feren refugiar molta gent darrera les tosques muralles de la vila. La data del 1842 ve a confirmar aquesta i procedeix del L 9 1825-1854. És important la xifra del 1850, comptabilitzada a partir del padró del mateix any, i que ve a desmentir altres dades oficials del 1844 al 1853, les quals situaven la població de Sabadell per sota els 6.000 habitants. Les dades de 1857, 1862 i 1872, procedeixen dels censos.

⁵ Vegi's (IZARD, 1969), pàg. 36 i (NADAL, 1975), pàg. 195.

L'anàlisi de la industrialització a Sabadell pressuposa, ultra un estudi crític de les dades de la Matricula Industrial, un examen detallat d'altres fonts que permetin esbrinar les fluctuacions a curt termini i les interrelacions entre els dos sectors tèxtils. L'únic estudi és el de (LINARES, 1974).

⁶ Les petites i mitjanes empreses no solament treballaven a compte de les grans, sinó que fins i tot aquestes últimes estimularen llur aparició. Aquesta estructura permetia els grans fabricants –en els moments de crisi de mercat– prescindir d'aquestes indústries –que rebien el major pes de la crisi– i limitar-se a les seves. Vegi's (MALUQUER, 1976).

⁷ Així s'explicarien les violentes fluctuacions, com la de 1847 en què el nombre d'empreses cotoneres sabadellenques es reduí a 1/8 de les existents el 1843, i també que després de la crisi de 1856-1857 es produí l'enfonsament definitiu del sector. Un 25 per cent dels empresaris cotoners del 1851 eren empresaris llaners el 1859. Entre 1850 i 1861 el nombre de telers cotoners es va reduir en un 63,3 per cent i les empreses van caure de 50 a 20. Vegi's (LINARES, 1974) pàgs. 48-49.

⁸ L'expansió llanera es concreta entre 1854 i 1860. En aquests anys es passa de 204 telers manuals a 992, de 20.860 fusos a 40.945 i de 123 empreses a 173. Vegi's (LINARES, 1974) pàg. 280.

QUADRE II

Font: Copiador d'Oficis 9-VII-1849

Població obrera tèxtil en 1849

INDÚSTRIA LLANERA ¹³ Oficis	HOMES		DONES		TOTALS
	Adults	Menors	Adultes	Menors	
Sorteig de llana	60				60
Tenyir i escaldar	50				50
Tirar i espolsar	20		400		420
Filar	72		171	12	264
Ordir	31		95		126
Teixir	374		235		609
Esborrar			269		269
Batanar	20				20
Aparells	109	24	8		141
Escutiar, sargir i enflocar			150	50	200
Preamsar	34				34
Pintes		4	40		44
	770	28	1.368	62	2.328
INDÚSTRIA COTONERA					
Teixir	800	200	750	250	2.000
Filar	10	12	37	7	66
	810	212	787	357	2.066
Totals	1.580	240	2.155	419	4.394

i on primer emergeix una classe de treballadors progressivament deslligada dels mitjans de producció, i que incorpora un percentatge cada vegada més gran de dones i nens. El proletariat cotoner és cronològicament el primer, però també és sobre les seves espatlles que es basteix el moviment obrer d'aquests anys.

El creixement demogràfic de la ciutat és un indicador clar d'aquest procés. En el quadre I hom pot veure, a part el sorprenent desenvolupament demogràfic del primer quart de segle i el creixement espectacular del decenni dels trenta, el doblament de la població en el període clau de la industrialització (dades de 1841 i 1862). Després, el decenni de crisi de 1862-1872 queda palesat en un creixement global de només el 3,14 per cent.

En tots els processos d'industrialització hi ha un procés d'immigració. Es a dir, les xifres del quadre I no es poden entendre només a partir del creixement vegetatiu. Per il·lustrar això ens serveix el padró del 1850. N'hem extret un grup de població clau: els homes majors de dinou anys. Són un total de 2.842 individus, dels quals un 45,9 per cent (1.035) són nats a Sabadell, un 53,3 per cent (1.515) són immigrants i un 0,77 per cent (22) no consta. Els teixidors del mateix grup d'edat i sexe són 849. D'aquests, un 53,3 per cent (453) són nats a Sabadell, un 46,1 (392) són immigrants i un 0,2 per cent (2) no consten. La inversió dels percentatges pot venir determinada per la qualificació de l'ofici, però no altera les coses. A partir d'aquesta mostra podem dir que «grosso modo» la meitat dels treballadors tèxtils eren immigrants¹¹.

Si les dades demogràfiques pateixen sovint d'una fiabilitat dubtosa, això s'agreuja encara més pel que fa a les

dades sobre la classe obrera. A part unes primeres xifres del 1802, prou il·lustratives¹², fins el 1849 no disposem de números satisfactoris tant per les dimensions com per la composició dels treballadors tèxtils (Quadre II). A diferència dels padrons, que omittien l'ofici de les dones i dels nens, aquest estat inclou la mà d'obra femenina i infantil. Es destaca l'equilibri entre els dos sectors tèxtils, però convé retenir la complexitat de les operacions de la llaneria –i la dispersió en elles de la mà d'obra–, com correspon a un procés industrial autocentrat a Sabadell. Hom pot apreciar la poca qualificació de la mà d'obra femenina (només el 17,1 % són teixidores), centrada fonamentalment a l'acabat de les peces (30,6), a la neteja i preparació de la llana (29,2) i a la filatura (12,5). La delimitació entre oficis masculins (el 48,5 dels homes són teixidors) i femenins i la correspondència amb nivells de qualificació és clara. En canvi, el sector cotoner, aclapadorament limitat al tissatge, palesa la realitat d'un grup obrer compacte i nombrós (els teixidors són tres vegades els de la llana) i la qualificació de la mà d'obra femenina (equivalència entre el nombre de dones i homes teixidors). Cal assenyalar, tot i que la xifra de la llana sigui insuficient, que la població infantil és sis vegades superior en el cotó. La consistència d'aquest grup obrer, els teixidors de cotó, i una explotació més transparent, els faran protagonistes del període 1843-1856.

Les altres dades referents a la dimensió i a l'estructura de la població obrera són insatisfactòries, i sovint es con-

¹² Les dades del 1802 procedeixen d'un interrogatori (L. s. XIX *Històriques Varies*, I) i ens donen: 287 persones a les fàbriques de llana (162 en els seixanta telers i 125 a altres operacions), 219 persones ocupades en els 140 telers de cotó, i a més 600 dones «dedicadas a la hilaza y otros ramos de la indústria».

¹³ En el text que acompanya el quadre es diu: «Además de los establecimientos y número de personas, existen en los términos de San Julián, Junqueras, Barbará y Castellar, colindantes el segundo y el penúltimo con el término de esta villa, siete establecimientos cuyo motor es el agua, propios de estos fabricantes (llaneros), y en gran parte los operarios son de esta población y no figuran en el estado referido».

¹¹ No hem agafat arbitràriament aquest grup d'edats, el fet és que el padró només especifica l'ofici d'aquest grup d'edat i sexe. Cal aclarir que dels 1.515 immigrants comptabilitzats només 40 provenen de fora de Catalunya; es a dir, de la resta d'Espanya i de l'estranger.

QUADRE III

Població obrera a la indústria llanera en 1858

Font: L J 1804-1930

Oficis	homes	nens	dones	nenes	Total
Tints	50				50
Assortiments	200	80	200	157	495
Telers	1.042		200	60	1.302
Batans	25				25
Premses	50				50
Perxes	60	20			80
Tondoses	58	58			116
Netejar llana i peces			700	175	875
Totals	1.485	158	1.100	392	3.135

tradiuen entre sí o amb les xifres de la població global de la vila¹⁴. Només l'estat de 1858 sobre els treballadors de la indústria llanera (Quadre III) ens sembla mínimament satisfactori, tot i que amb seguretat infravalora la mà d'obra femenina i infantil. Malgrat tot, reflecteix la progressiva incorporació dels nens a la producció: han passat del 3,8 per cent del conjunt dels obrers llaners al 16,5; així mateix els teixidors han avançat en nombre i compacitat (han passat del 26,1 per cent sobre el total d'obers el 1849 al 43,8), tot i que l'aclaparadora presència masculina assenyala encara un cert anacronisme.

El 1871 Pirala ens dona unes xifres, que assenyalen al total predominància llanera a la ciutat, tot i que puguin estar un xic inflades: 8.004 obrers a la indústria llanera (4.764 homes, 1.982 dones i 1.258 nens) i 709 obrers a la indústria cotonera (219 homes, 345 dones i 145 nens). El procés d'industrialització troba una correlació exacta en les dimensions i l'estructura del proletariat tèxtil: el 1849 els obrers tèxtils representen el 43,16 per cent de la població de Sabadell, i el 1871 el 58,51 per

cent. Els treballadors de la indústria llanera representaven sobre la població total el 22,9 per cent el 1849, el 22,4 el 1858 (bona prova que la xifra està desinflada) i el 53,7 el 1871. Els treballadors cotoners han passat del 20,2 per cent el 1849 al 4,7 per cent el 1871¹⁵.

3. LLUITA POLÍTICA I EMERGÈNCIA DE LA CLASSE OBRERA, 1840-1843

El procés de transformació socio-econòmica de la industrialització¹⁶ va operar sobre treballadors tèxtils amb un seguit de tradicions, a través de les quals van destil·lar les noves experiències del canvi econòmic, de la lluita política i social, i de les noves formes de vida. Es per això que algunes d'aquestes tradicions pre-industrials, sigui en el nostre cas la revolta popular o l'ajut mutu de les germandats, les trobem recreades en

¹⁵ Les dades de Pirala respecte maquinària es corresponen exactament a les de la Matricula Industrial (PIRALA, 1871), pàgs. 336-337. Els percentatges són resultat de combinar les dades de població obrera del 1849, 1858, i 1871 amb les de població total del 1850, 1857 i 1872.

¹⁶ Les fonts a l'abast no permeten avançar sobre les condicions de vida i de treball de la classe obrera sabadellenca més enllà en les fragmentàries dades de sous pels anys 1847-1855 (CASTELLS, 1975), pàgs. 5.60 i les interessants notícies respecte la relació nombre de famílies per habitatge -2 ó 3 el 1834 i 1,5 o 2 el 1857-, aportades per (LARROSA, 1979) pàgs. 80 i 86.

¹⁷ Les dades de 1835 són d'una companyia no identificada, les de 1836 d'una llista de solters que es vol incorporar al batalló de la M.N. i les del 1837 d'una companyia de carrabiners. Pel que fa a les dades del 1836 es lògic pensar en una major disponibilitat dels solters assalariats en relació als altres.

QUADRE IV

Composició social de la Milícia Nacional a Sabadell

Anys	1835	1836	1837
<i>Professions</i>			
Teixidors	32 (29,3 %)	31 (51,6 %)	39 (41,0 %)
Altres oficis tèxtils	8 (7,3 %)	—	1 (1,0 %)
Fabricants i paraires	5 (15,5 %)	5 (8,3 %)	22 (23,1 %)
Paletes	6 (5,5 %)	1 (1,6 %)	5 (5,2 %)
Fusters	9 (8,2 %)	5 (8,3 %)	3 (3,1 %)
Artisans	9 (8,2 %)	10 (16,6 %)	11 (11,5 %)
Botiguers	7 (6,4 %)	2 (3,3 %)	3 (3,1 %)
Pagesos	12 (11,0 %)	—	6 (6,3 %)
Professions liberals	2 (1,8 %)	—	—
Altres	7 (6,4 %)	5 (10,0 %)	5 (5,2 %)
Totals	109 (100 %)	59 (100 %)	95 (100 %)

Font: L 19 MN 1834-1860¹⁷.

les pràctiques i expressions de la nova classe en emergència¹⁸.

Contemporàniament a l'experiència de la industrialització, els treballadors visqueren —i no passivament— les lluites polítiques de la revolució burgesa. Primer, la guerra carlina convertí Sabadell en un recinte murallat, atapeït de refugiats comarcans. Segon, en les lluites de la guerra i de la revolució, la formació de la Milícia Nacional va realitzar la incorporació dels treballadors en el combat polític, quan no existia cap altre organisme polític de masses. Les dades que aportem, tot i que només es refereixen a dues companyies de la Milícia Nacional i a una llista de solters, palesen el pes dels treballadors i dels artesans en el seu si (Quadre IV). Malgrat que el comandament restés en mans de la burgesia, l'experiència miliciana va permetre l'aproximació dels treballadors a les idees liberals, a vegades amb les formulacions més radicals, i els va donar un instrument que podien utilitzar més enllà dels objectius pels quals fou creat¹⁹.

Encara que a Sabadell la radicalització política no assolís els extrems de Barcelona, hom no pot negar una progressiva radicalització de la lluita política des de la crema del convent dels Caputxins, el juliol del 1835, fins les constants expressions de por a la «facció anárquica» manifestades pels propietaris i les autoritats municipals en els darrers anys de la revolució burgesa²⁰. I convé no oblidar que la dita radicalització féu possible l'obertura esparterista del 1840 i l'ampliació de les llibertats. I és en el transcurs d'aquest trienni, en la constant imbricació de les pràctiques polítiques i sindicals, que sorgeix la classe obrera. El moviment sindical, s'inicià el 1840, afavorit per les llibertats conquerides, com a conseqüència de les noves condicions de treball que la industrialització imposava en el sector cotoner. Des d'un primer moment l'associacionisme obrer s'estructurà en bases locals, que romanien en estret contacte amb l'Associació de Teixidors de Barcelona, veritable capdavantera del moviment obrer. En el 1840 els obrers sabadellencs introdueixen la contractació col·lectiva, però no es fins l'abril del 1841 que tenim notícia més precisa de l'establiment d'una comissió mixta de fabricants i teixidors de cotó per elaborar un conveni²¹. Com a altres indrets industrials, neixen les formes organitzatives i les pràctiques sindicals que dominaran el període 1840-1868, tot impregnant-ne fortament encara el moviment obrer de les darreries del segle.

Després d'haver-se acordat aquest conveni cotoner, començaren els estira i arronsa sobre la seva aplicació. Després d'un seguit de tensions en el més de maig, els teixidors temien que algun fabricant comencés a desentendre's del conveni. Els temors es confirmaren en el més de juny, quan el fabricant de cotó Antoni Selvas rebaixà el preu de les peces. La resposta obrera no fou simplement vaga, sinó l'assalt a la casa d'aquest fabricant, seguida de concentracions davant d'altres cases de fabricants. Quan les autoritats, en témer una radicalització dels fets, pretengueren desarmar els teixidors de la milícia Nacional,

el conflicte ultrapassà l'àmbit laboral, ja que els obrers es resistiren i molts fugiren amb les armes. L'avalot iniciat el 16 de juny no es donà per acabat fins el 24, però dos mesos després encara hi havia detencions de teixidors. El fet és enormement il·lustratiu del que hem sostingut abans: la nova experiència de la contractació col·lectiva en base al nou associacionisme sindical, acaba amb una «vella» revolta, la qual per la via dels teixidors milicians i la intervenció de les autoritats assoleix una important dimensió política²².

Això provocà una forta repressió i la reestructuració de la Milícia en perjudici dels obrers, així quan el setembre es produí l'aixecament de Barcelona, aquest no reeixí a Sabadell, tot i que ho féu en altres indrets.

El 1842 fou un any de crisi, mal coneguda encara, a la indústria cotonera, i per això comença i acaba amb despatxament d'obrers. La crisi féu que l'Associació de Teixidors de Sabadell imités la de Barcelona en formar una cooperativa de producció anomenada igualment «Compañia Fabril»²³. En aquest marc s'endurí la contractació col·lectiva i des del maig es reproduïen els conflictes al voltant del conveni cotoner de l'any 1841. Els fabricants volien ignorar-lo i els teixidors, la seva estricta aplicació. L'alcalde va intentar fer un conveni semblant al de Barcelona, però no ho aconseguí. Aquesta situació hauria d'haver afavorit la participació dels treballadors sabadellencs en el segon aixecament antiesparterista, en el mes de novembre, com va succeir a Barcelona, Vic, Olot..., però el fort domini polític dels moderats i la presència d'un destacament militar faren fracassar les partides armades enviades des de Barcelona. Malgrat tot, Seoane, el cap polític no va fer distincions i també va dissoldre les societats obreres sabadellenques²⁴.

La repressió sobre el moviment obrer amb que s'inicià el 1843 arribà a obstaculitzar fins i tot la marxa de la «Compañia fabril», i predisposà la classe obrera a la radicalització política. Inequívocament l'atmosfera afavoria els fabricants que allargaven en el mes de gener, malgrat la queixa dels teixidors, les peces de llana. El moviment antiesparterista del juny havia d'aconseguir per això mateix el més ampli suport popular. A Sabadell sortí a combatre a favor de la Junta Suprema Provisional de Barcelona una companyia de vuit-cents homes, i fins i tot aquest organisme s'instal·là a la vila. Però el moviment triomfant era un aiguabarreig de classes socials i posicions polítiques, i també els fabricants consideraven seva la victòria, com ho demostraren en imposar en el mes d'agost un augment en la llargària de les peces de cotó²⁵. Els teixidors es queixaren a la Junta Suprema i el mes de setembre aquesta aprovava totes llurs demandes. El panorama polític havia canviat radicalment, s'havia obert el combat entre moderats i radicals, i la Junta Suprema era l'òrgan de tots aquells que volien derrocar el govern moderat. Per aconseguir el suport popular calia fer concessions. Saba-

¹⁸ Seguim el concepte de classe de (THOMPSON, 1968) pàgs. 9-12 i 212-214. Aquest autor ha tornat a insistir més recentment en aquesta concepció (THOMPSON, 1978).

¹⁹ Sobre la Milícia Nacional a Sabadell vegi's (CASTELLS, 1975) pàgs. 4.4 i 4.13. Un estudi recent sobre la Milícia Nacional a Madrid es el de (PEREZ CUESTA, 1978).

²⁰ Sobre el radicalisme liberal i el republicanisme a Barcelona vegi's (ELORZA, 1975) i (LONGARES, 1976). A Sabadell (CARRERAS, 1932), pàg. 310; sobre les pors, el Llibre d'Actes de l'Ajuntament (d'ara endavant LDA) del 20-III-1836, 21-IV-1837 i 14-XI-1838.

²¹ El gener del 1841 un fabricant llaner imcompleix un conveni sobre la mida dels ordidors. Sobre tot això L 10 G 1831-1907 *Expedient Govern Civil*, L 9 1825-1854. També (OLLE, 1973) pàgs. 108 i 301. La comissió mixta (VILA, 1972) pàg. 78.

²² Vegi's les cartes aportades per (OLLE, 1973) pàgs. 312-313. També L 10 D I Expedient 1. L'assalt fou condemnat pels dirigents obrers barcelonins, però més endavant Muns treia la lliçó dels fets i recomanava als obrers vigatans elegir per a la Milícia als qui «tingan compromisos para ella (la llibertat), que sean francos, inteligentes y que no sean contrarios a nuestra sociedad» (OLLE, 1973), pàg. 323.

²³ Vegi's (OLLE, 1973) pàg. 140; L 10 D I *Expedient s.n.* També (REVENTOS, 1960) pàgs. 45-47.

²⁴ Sobre l'aixecament de novembre del 1842 vegi's L 10 D II i LDA 27-XI-1842. També L 9 1825-1854 *Registre. Correspondència Oficial, 1842*. Les queixes dels teixidors a L 10 D I *Expedient s.n.* i L 9 1825-1854 *Ibid.* L'atur i els despatxaments a la fi del 1842 a L 22 C 1842-1899 *Expedients 8 i 9*. Referències al conveni al mateix lligall, Expedient 15. L'agreuement de la crisi durant l'aixecament i les queixes dels teixidors per les rebaixes de sous a L 9 1825-1854. *Ibid.*

²⁵ Sobre l'actuació dels fabricants i les protestes obreres vegi's L 22 C 1842-1899 Expedient 15. La revolta centralista a Sabadell a L 8 *Política y Guerra Civil 1821-1898*. També (CASTELLS, 1975) pàgs. 4.17-4.18.

dell es pronuncià pels «Centralistes» el 12 de setembre i es constituí una Junta Auxiliar Revolucionària. La major part dels membres del consistori moderat fugiren de la vila, però n'hi romangueren tres, decidits a «evitar desmanes». L'experiment revolucionari fou breu. El 24 de setembre, sense que coneguem els detalls, la Junta Auxiliar es dissolgué, els seus components foren expulsats de la vila i les centralistes van depositar les armes. La mateixa nit Prim arribà a Sabadell i féu presoner Francesc Riera, el revolucionari barceloní, que s'havia refugiat a Sabadell. Un cop instaurat el nou ordre la burgesia local procedí a demanar un comandant d'armes per a la vila «identificado con las doctrinas que profesa el gobierno» i seguidament disposà la reforma de la milícia²⁶.

4. REVOLTES I VAGUES EN LA DÈCADA MODERADA, 1844-1854

Cap al motí de les quintes

Després de la repressió del moviment dels centralistes, la «Compañía Fabril» i alguna germandat restaren les úniques expressions organitzatives de la classe obrera. Tota la pràctica anterior de societats obreres d'ofici, contractació col·lectiva, comissions mixtes i intervencionisme de les autoritats, desaparegué. La situació política i la crisi econòmica del 1844 empenyien els treballadors a la misèria, i així és fàcil explicar-se la proliferació dels bans contra el pillatge en aquest temps²⁷.

Aquest clima, que malcontentà els treballadors, no va restar al marge de l'esclat de la revolta de les quintes en el mes de juliol del 1845. Tot començà quan el govern va ordenar que s'executés la quinta del 1844 segons la Llei de lleves del 1837. Això implicava el sorteig de tots els joves solters. Aviat l'ajuntament va preveure les greus conseqüències que això comportaria «atendiendo a que es una novedad repugnante a los hábitos y usos del país»²⁸. El consistori disposà la recollida de signatures entre la població per a oposar-se al sorteig, i de fet així començà l'agitació. El mes de juny les autoritats locals encara maldaven per aconseguir un conveni entre tota la població per aquesta i altres quintes. Però això era difícil en la mesura que havien augmentat les quotes de substitució i molts veïns es trobaven en el dilema de «o venderse y despojarse aún de lo más necesario para los usos comunes de la vida o bien sufrir la suerte de soldado tan repugnante a la juventud de esta villa». Es prou clar que els pobres eren els més perjudicats. L'ajuntament va pensar de dedicar part dels seus recursos a la quinta i recuperar-los més tard amb un impost sobre el ramat, però ara res no podia evitar la realització del sorteig²⁹.

El sis de juliol el diputat pel partit i cap polític Joaquim Maria Gisper informava l'ajuntament de Sabadell que a Barcelona les operacions es realitzaven amb normalitat,

però que a Sant Andreu del Palomar s'havia produït una revolta i que cinc amotinats havien estat executats³⁰. El mateix dia esclatava la revolta a Sabadell. Els sublevats assetjaren les tropes de la guarnició, refugiades en un hostal. La rendició s'obtingué de pressa i sense vessament de sang. Els revoltats cantaven triomfants, mentre passejaven les armes capturades i començaven a preparar barricades. A les viles i pobles veïns com Terrassa i Sentmenat el procés fou el mateix. L'endemà arribà a Sabadell un nombrós cos d'exèrcit amb llancers i artilleria comandat pel general Concha. En témer un bombardeig els joves sublevats i molts altres veïns es refugiaren en els boscos de la rodalia. Les tropes els perseguiren i, malgrat que hi oposaren una feble resistència, causaren un important nombre de morts. Segons Concha foren quaranta els morts en les expedicions de represàlia de Sabadell i Terrassa³¹.

Més endavant el govern va oferir un indult, però a la fi de juliol l'agitació encara continuava, i sembla que els carlins volien reclutar els fugits per a la guerrilla. La població fou multada i alguns dels presoners foren deportats. La revolta havia estat sostinguda bàsicament pels sectors pobres i el nou alcalde, Pere Turull, fou el primer en manifestar-ho en dir que la multa «ha de gravar a las clases inocentes puesto que los que podían considerarse culpables se hallan faltos de todo medio y recursos...» Dies més tard un anònim signat per José Libertat acusava Turull dels confinaments i amenaçava amb atacar la propietat i la vida de «los más ricos». La revolta havia deixat una profunda tensió social³².

La vaga de les paperetes

Altres causes feren esclatar aquesta tensió. El 12 de febrer del 1846 el governador provincial de Barcelona va establir l'empadronament obligatori dels obrers, que havia de consistir en unes paperetes on figuraria el nom de l'obrere, notes sobre la seva conducta i causes del despatxament. Aquesta papereta seria obligatòria per aconseguir un nou treball. Tot plegat va provocar una certa agitació, però els obrers sabadellencs les emplenaren i les lliuraren³³. Però a començaments de març els obrers d'algunes fàbriques es retractaren i exigiren la devolució de la papereta. Pocs dies després, el 13 de març, s'iniciava la vaga en algunes fàbriques cotoneres. L'ajuntament argumentava que la vaga de Sabadell era motivada pel fet que en altres localitats no s'acomplia l'empadronament i constata «mancomunación» entre els vaguistas. La vaga es generalitzà enmig d'algunes violències. El 19 de març la vaga era general a tot el tèxtil, i a més a més s'havia extès als païetes, als fusters i als oficials dels artesans. Es tractava d'una vaga antirrepressiva, hom culpava l'ajuntament de l'afer de les paperetes, que unia per primera vegada tots els treballadors de la vila a partir d'una reivindicació político-sindical. La durada de la vaga féu que molts treballadors, que havien exhaurit llurs recursos o que temien represàlies, marxessin a treballar a altres llocs. Finalment el 23 de març el cap polític renuncià al sistema de les pape-

²⁶ Vegí's *L 8 Política y Guerra Civil 1821-1898. Expedients: Ordenes de la Junta Suprema i Repressió de la revolta dels centralistes*. LDA, 12-IX-1843. Sobre l'expulsió de la Junta Auxiliar vegí's L 9, 1825-1854 *Registre. Correspondència Oficial 1843* i (DIARIO... 1843) pàg. 39-40. També (ORELLANA, 1870-1871) I, pàgs. 232-234. Sobre el nucli republicà a Sabadell (CASTELLS, 1975), pàgs. 4.18.

²⁷ Hi hagué un cert titubeig respecte a la política a seguir respecte les societats obreres (OLLE, 1973), pàg. 98 i 99. Sobre la crisi (VILÀ, 1972) pàgs. 120 i 132.

²⁸ Generalment el sorteig no s'arribava a practicar mai, i els ajuntaments coordinats per la Diputació organitzaven la recollida de diners per a la substitució dels joves catalans (CARRERA PUJAL, 1957) IV, pàgs. 43-47. Si hom realitzava el sorteig i el substitut desertava, el moço sorteig havia de fer el servei militar. Vegí's LDA 25-V-1845.

²⁹ LDA 13 i 17-VI-1845 i 5-VII-1845.

³⁰ *L 8 Política y Guerra Civil, 1821-1899. Expediente Sedición de las quintas*.

³¹ Les dades de Concha al «Boletín Oficial de Barcelona», 12-VII-1845. El motí i la repressió a (BURGUES, 1929) pàgs. 16-17; (CASTELLS, 1975) pàgs. 5.3-5.7; (CARRERAS, 1932) pàg. 311; (RIBOT Y SERRA, 1882) pàgs. 38-39. Els documents a *L 8 Política y Guerra Civil, 1821-1898*. El sorteig es realitzà el 18 de juliol a tres quarts de cinc del matí, L 20 1818-1882.

³² Vegí's *L 8 Política y Guerra Civil, 1821-1898*.

³³ Vegí's (VILÀ, 1972) pàgs. 120 i 121 i L 22 C 1842-1899, Expedient 7.

retes. Concessió que de cap manera no exclou la repressió³⁴.

Dels matiners a la represa sindical, 1847-1854

La crisi econòmica, amb què es tancà la dècada dels quaranta, començà a manifestar-se amb claredat els primers mesos del 1847. Aquests anys es caracteritzaren per la paralització de les fàbriques, les rebaixes dels sous i l'atur. La crisi era general a tot Europa, però la indústria cotonera la patia doblement, perquè a més de la crisi del mercat sofria la caror del cotó arran de la pèssima collita del 1846³⁵. La crisi, unida a l'agitació política —pasquins i partides armades—, acabà per aterroritzar l'ajuntament de Sabadell. Aquest aviat va sol·licitar l'establiment de força armada permanent, ja que la major part de la població estava en atur i el país era ple de partides «y ardiendo en muchos el deseo de un cambio estrepitoso». El temor que es combinessin malcontentament obrer i revolta dels matiners no era inversemblant³⁶. En el juliol del 1847 s'havia produït una manifestació d'obriers contra la rebaixa de sous, que fou dispersada pels soldats. Les reunions de fabricants i teixidors en els mesos successius, ordenades pel governador, no portaren en lloc, perquè els primers eren inflexibles en la qüestió dels sous. A la fi de l'any la crisi afectava també la indústria llanera. En els primers mesos del 1848. Aquest clima, agravat per les notícies arribaven de la revolució francesa del febrer, va menar a algunes violències i a mesures de repressió que eren expressió de l'augment de la tirantor política i social³⁷. En el transcurs d'aquest any la vila sofrí una invasió dels matiners, a conseqüència de la qual el general Pavia li imposà la multa més elevada de tota la seva campanya a Catalunya. A finals d'any, quan vint significats republicans fugiren i s'uniren als matiners, la por dels burgesos arribà al màxim. L'alcalde, l'hisendat Salvador Barata, ho atribuïa tot al club republicà i alguns fabricants i regidors pensaren en abandonar Sabadell³⁸. A conseqüència de tot això un nou fortí militar s'afegí al que ja existia. Durant els primers mesos del 1849 la situació fou pràcticament la mateixa: nova invasió dels matiners, continua aparició de pasquins i desigs de fugida per part dels rics i les autoritats³⁹. Tot i que minvà l'agitació dels matiners fin desaparèixer, la crisi econòmica continuà durant l'any 1849 i encara el 1850 seguia la rebaixa de sous, la qual cosa provocà algunes vagues. Un breu rebrot de crisi cotonera el 1852 i un parell de conflictes marginals el 1853 assenyalen la fi dels anys de crisi i agitació⁴⁰.

En aquestes condicions s'inicià la represa del sindicalisme. El 1854 començà amb algunes vagues, de les quals en tenim poquíssima informació, i també hi hagué

malestar entre els treballadors del ferrocarril. Aquests fets precediren l'onada vaguística, que s'extengué per les comarques industrials veïnes a Barcelona, a partir de la repressió d'una vagada la «España Industrial». A Sabadell, l'alcalde —novament Turuli— féu avortar la vaga poc després que comencés en algunes fàbriques el 3 d'abril. No obstant això, aquesta vaga —exitosa a altres indrets— era la prova més contundent de la revifalla del moviment obrer societari, tant allí on havia reeixit la vaga com on s'havia frustrat. El tema candent de la vaga fou el dret d'associació, i les autoritats ja no pogueren aclucar els ulls a les demandes successives per la legalització de les societats obreres. El mes d'abril els obrers barcelonins demanaven la legalització de les seves societats, un mes després els obrers sabadellencs requerien a l'ajuntament que urgís el govern civil l'aprovació de les seves⁴¹.

5. LA CLASSE OBRERA DURANT EL BIENNI PROGRESSISTA, 1854-1856

La consolidació de l'associacionisme obrer, juliol 1854-juny 1855

Els testimonis més precisos de la revolució de juliol del 1854 van subratllar els esforços dels seus dirigents per eludir la intervenció de les classes subalternes. Temien el desbordament de la sublevació, i —precisament perquè no pogueren evitar els moviments populars— aquesta reeixí⁴². A Barcelona no fou possible impedir que la lluita contra les selfactines interferís, des del 15 de juliol, la lluita política. A Sabadell el 23 de juliol, una setmana després del pronunciament de les tropes acantonades a la vila, una manifestació d'adhesió al nou règim —en la qual un miler de persones s'aplegava darrera la bandera de la Milícia Nacional i el retrat d'Espartero— acabà convertida en una protesta radical contra els consums. Les aspiracions dels sectors subalterns en la revolució semblaven indefugibles⁴³.

Tot i que a Sabadell no existia el problema de les selfactines, a la fi de juliol els obrers estaven en lluita oberta contra els fabricants, fins al punt que l'alcalde va demanar tropes. Paral·lelament els obrers seguien apressant l'ajuntament per què obtingués l'aprovació definitiva de llurs societats. L'aparició del còlera complicà la situació, i tot seguit s'inicià el tancament de fàbriques i s'estengué l'atur. La crisi va continuar fins la tardor, sense que reeixissin els esforços de l'ajuntament per què reobriessin les fàbriques⁴⁴.

Les associacions obreres, aprovades o no, estaven enfuncionament, i un cop acabada la crisi retornaren a la pràctica de la contractació col·lectiva. Així s'inicià un període de pressió obrera, que comprèn els mesos que van de novembre del 1854 a juny del 1855. En aquest

³⁴ Vegi's el CO del 6 al 22 de març del 1846. També L 22 C 1842-1899 Expedient 7.

³⁵ Sobre la crisi (VIDAL, 1977).

³⁶ Sobre la crisi econòmica, les partides i les maniobres dels «clubs», CO 7-III-1847, 17-V-1847, 20-V-1847 i 24-VI-1847. També L 22 C 1842-1899 Expedient 12. Sobre la guerra dels matiners, iniciada el setembre del 1846, (LLORD, 1926) i (CAMPS, 1978).

³⁷ Violències com l'agressió a un fabricant el dia de Carnaval, represions com l'expulsió d'un propagandista republicà... Les dades procedeixen del CO de juliol a novembre del 1847 i del L 22 C 1842-1899 Expedient 12.

³⁸ Sobre la multa (PAVIA, 1951), pàgs. 264-265. En aquest clima un anònim signat per «alguns pares que tenim fills a la facció» amenaçava l'alcalde si denunciava els que es passaren als matiners, vegi's L 19 Defensa, 1834-1860. La tensió social en els documents del CO, mesos de març, juny i novembre.

³⁹ Vegi's (CASTELLS, 1975) pàgs. 5.11. També CO 4-I-1849, 14-I-1849 i 3-III-1849.

⁴⁰ Vegi's el CO d'aquests dades: 26-I-1852, 12-VI-1852, 19-VI-1852, 20-VI-1852, 21-VII-1852, 21-II-1853 i 27-VII-1853.

⁴¹ Sobre els conflictes de començaments del 1854 cal veure el Registre General de Sortides de l'Ajuntament (d'ara endavant RGS) del 4-I-1854. També L 22 C 1842-1899 Expedient 16 i L 10 C Expedient s.n. Sobre les vagues de la fi de març i començaments d'abril CO 3-IV-1854 i LDA 3-IV-1854. La demanda de legalització de les societats obreres a CO 3-V-1854. El juny tornen a insistir en això els filadors de llana, L Històriques Varis S. XIX Expedient II. Per tot això (VILA, 1972) pàgs. 149-157, i (BENET, 1976) I, pàgs. 238-241.

⁴² Vegi's (RIBOT FONTSERÉ, 1854) pàg. 89 i (KIERNAN, 1970) pàg. 50.

⁴³ Vegi's (BENET, 1976) I, pàg. 347-356. La manifestació a CO 23-VII-1854.

⁴⁴ No hem pogut esbrinar els motius d'aquesta lluita; l'única referència es troba a L 22 C 1842-1899 Expedient 16. La demanda de legalització de les societats obreres és a CO 26-VII-1854. La crisi a LDA 23-VIII-1854 i CO 13-IX-1854 i 18-X-1854.

temps s'establiren sis convenis d'ofici en els dos sectors tèxtils, dos convenis de fàbrica i es reuniren dues comissions mixtes, els resultats de las qual ens són desconeguts⁴⁵. Tot plegat fou l'efecte de la força organitzada de la classe obrera. En les associacions obreres es reflectia clarament la composició de la classe. La societat més nombrosa era la dels teixidors de cotó amb 1.039 socis, dels quals 430 eren dones. Seguia després la dels teixidors de llana amb 632 afiliats, tots homes. Altres eran la dels perxadors, tonedors, bataners y palmassers de llana, la dels filadors de cotó, la dels teixidors mecànics i la dels filadors de llana amb 69 socis. Fora de la indústria tèxtil hi havia una societat de fusters amb 56 afiliats i tot fa suposar l'existència d'una de paletes. Es tractava d'un nivell organitzatiu més que notable si hom considera les dimensions demogràfiques de Sabadell⁴⁶.

No tenim notícia de cap centre coordinador local, però tot fa suposar-ho, i més encara si tenim en compte la coordinació —suficientment provada— del moviment obrer català a través de la «Junta Central de Directores de la Clase Obrera» de Barcelona. Alguns d'aquests dirigents sovintejaren Sabadell en aquest període.

Tota aquesta tasca de contractació col·lectiva no es féu sense la resistència dels fabricants, la qual començà el gener del 1855 contra el conveni dels teixidors de llana, i fou especialment forta en el mes d'abril quan gairebé tots els grups obrers intentaven aconseguir convenis. Quan hom tractava de renovar un conveni que havia caducat, la resistència es reproduïa. Això provocà a la fi d'abril una atmosfera de vagues i tibantors, que no diferia gaire de la d'altres indrets industrials de Catalunya. Fou per això que el governador civil Cirilo Franquet decidí imposar el ban del 30 d'abril del 1855, que, de fet, implicava la liquidació de la contractació col·lectiva⁴⁷. Les autoritats centrals reforçaren aquesta política de duresa, i finalment hom passà a una repressió més executiva a partir del procés incoat a Josep Barceló, dirigent dels filadors de Barcelona, en relació a un afer criminal. En aquests dies els obrers sabadellencs aconseguien els darrers convenis, malgrat l'enduriment de la patronal. Sens dubte la renovació del conveni dels teixidors de cotó evità a Sabadell una situació de lluita a la fi de maig. Fou per això que no tingueren lloc a la vila conflictes com els que s'estengueren en altres pobles de Catalunya en els mesos de maig i juny, on els fabricants —reforçats per la política governamental— refusaven tota concessió. Les autoritats militars acabaren per intervenir en aquests conflictes, aixecaren la fallàcia de la connexió de les lluites obreres i els carlins, i finalment decretaren l'estat de guerra i Barceló fou executat. L'acte final consistí en el

ban del 21 de juny del general Zapatero, el qual declarava dissoltes les societats obreres⁴⁸.

La vaga general i la repressió, juliol 1855-juliol 1856

La resposta a aquesta repressió fou la primera vaga general a nivell de Catalunya. El 2 de juliol, dia en què començà la vaga a Barcelona, una comissió de teixidors de cotó es reunia amb l'alcalde de Sabadell per a queixar-se de la rebaixa de sous i de l'incompliment del conveni. Els convenis eren ara paper mullat en front de la combinació de la repressió i la duresa patronal. L'endemà començà la vaga a vuit empreses cotoneres i el dia 4 era general. El dia 5 els obrers sabadellencs passejaven amb acompanyament de música una bandera vermella, com la que dies abans havien onejat els obrers barcelonins. Mentrestant l'ajuntament decidia establir vigilància amb la Milícia Nacional i «algunos vecinos honrados». Les constants al·locucions d'aquestes autoritats i la vigilància no evitaren que la vaga s'allargués fins el dia 10, que començà el retorn a la feina⁴⁹. No obstant això, la normalitat no s'havia restablert ja que el 17 foren apallissats tres esquirols i el 19 el fabricant Brutau, que havia tingut tancada més dies la fàbrica per reparar l'enginy de vapor, decidí readmetre només aquelles obrers mereixedors de la seva confiança. El governador civil va negar-se a intervenir en el conflicte, la qual cosa era una prova claríssima que els temps havien canviat. A part les represàlies patronals, la repressió governamental havia empresonat i desterrat els principals dirigents obrers, molt especialment els teixidors de cotó. Amb l'ordre del 25 d'agost foren dissoltes pràcticament totes les societats dels teixidors de cotó. També en aquest mes l'ajuntament de Sabadell, tot i no ésser partidari d'una depuració massa dràstica que el deixés indefens davant les partides carlines, començà a purgar la Milícia Nacional. L'ajuntament eliminà aquells de «genio díscolo» o de «mal comportamiento». Hem comprovat que foren expulsats 89 individus de les set companyies existents a la vila. D'aquests 89, 69 eren teixidors i filadors, i hem constatat que d'aquests, 39 eren afiliats a les societats obreres. De fet, acabada la vaga, desterrats els principals dirigents i dissolta la societat de teixidors de cotó, l'ajuntament podia permetre's una depuració selectiva⁵⁰.

Després de la vaga la indústria cotonera va entrar en una fase de crisi de mercat, i novament hom conegué la rebaixa dels sous. Ara més que mai els fabricants estaven contra tota contractació col·lectiva, i àdhuc podien argumentar que amb la crisi els convenis eren impossibles. A finals d'octubre començaren els despatxaments i l'atur es generalitzà. El desembre eren tres-cents els teler donats de baixa de la Matricula Industrial. Amb la pràctica desaparició de la societat dels teixidors de cotó, la iniciativa passà ara als teixidors de llana. De fet, aquests eren majo-

⁴⁵ Els convenis establerts foren: Teixidors de Llana (17-XI-1854), Teixidors de Cotó (12-III-1855), Teixidors de Vels (17-III-1855), Filadors de Llana de Sabadell i Terrassa (21-IV-1855) i Filadors de Cotó (26-IV-1855). A la fi de maig i començaments de juny s'establí un nou conveni amb els Teixidors de Cotó. Els convenis d'empreses foren el dels teixidors mecànics de Bonaventura Brutau (maig del 1855) i el dels teixidors de llana de Pere Bulbena (maig-juny del 1855). Les comissions mixtes que es reuniren, sense que ens hagi arribat el conveni, foren la de mestres i oficials paletes (19-IV-1855) i la de fabricants i teixidors de llana per a renovar el conveni (25-V-1855). Tot fa suposar que aquest conveni fou renovat, com ho indica el fet que es firmés el de Pere Bulbena. Per tot això L 22 C 1842-1899, L 22 D 1854-1856, L 22 1855-1913, LDA i CO.

⁴⁶ Les dades són de L 11 V 1822-1938 i L 22 C 1842-1899.

⁴⁷ Resistències al conveni dels teixidors de llana a CO 4-I-1855. Conflicte entre fabricants i teixidors de cotó a L 22 C 1842-1899 Expedient 2. Sobre aquests mesos (VILA, 1972) pàg. 189-196. La vaga dels filadors de llana fou el 19-IV-1855, vegi's L 22 E 1855-1913 Expedient 8. La situació a Sabadell a la fi d'abril segons el cònsol francès a (BENET, 1976) I, pàg. 656.

⁴⁸ Sobre aquesta situació (BENET, 1976) I, pàgs. 654-667 i 753-818. Els conflictes a Sabadell a la fi de maig, a LDA i L 22 D 1854-1856 Expedients 1 i 3. L'aixecament d'una partida carlina a Matadepera provocà la vigilància de l'única fàbrica de telers mecànics. Vegi's CO 25-VI-1855 i 29-VI-1855.

⁴⁹ La vaga s'inicià els dies en què foren executats a Sabadell set dels components de la partida carlina de Matadepera (CASTELLS, 1975), pàgs. 5.19 i 5.20. No cal dir que la matança no esporuguí els treballadors. Sobre la vaga, CO del 3 al 10 de juliol. També L 22 E 1855-1913 i (VILA, 1972), pàg. 213.

⁵⁰ Les primeres represàlies a CO 17-VII-1855 i 19-VII-1855. També a L 22 E 1855-1913. Els teixidors de cotó Joan Font, Domènec Tort, Ramon Xarpell, Pere Fontcuberta i Josep Carné foren deportats a Sevilla i Còrdova. Ramon Camps, Antoni Soley i Rafael Sayol a València i Cartagena. Vegi's CO 11-IV-1856 i L 10 1826-1924 Expedient 8. La depuració de la Milícia a LDA 12-VII-1855 i L 19 MN 1834-1860.

ria en la comissió obrera sabadellenca que es traslladà a Madrid el mes d'octubre per veure Espartero i demanar-li la llibertat dels obrers presos i el retorn dels desterrats⁵¹. En aquestes condicions l'estructura organitzativa de la classe obrera s'havia modificat substancialment. Poc abans de la fi del bienni, només existien a Sabadell la societat dels teixidors de llana amb 740 afiliats (108 més que un any abans) i la de filadors de llana i de cotó, amb 30 afiliats dels primers i 42 dels segons⁵².

La crisi econòmica i la repressió foren també les constants del 1856, si bé ara hom perseguia principalment els demòcrates i els republicans. No obstant això, a Sabadell no hi hagué enfrontaments laborals a les darreries del bienni, i per això la seva fi no ocasionà una insurrecció obrera com a Barcelona. La única reacció a la caiguda d'Espartero fou una manifestació el 19 de juliol, en que s'onejava el seu retrat. El mateix dia la Milícia Nacional confraternitzà amb els manifestants i es Pronuncià per Espartero. La Milícia romangué a la vila fins el 21 de juliol, en què l'ajuntament va decidir que sortís per a combatre en millors condicions, però el 23 era derrotada i l'endemà es rendia⁵³.

MUTUALISME I SOCIABILITAT OBRERA EN TEMPS DE CRISI, 1856-1868

L'experiència mutualista

L'agost del 1856 el capità general Zapatero prohibí les societats obreres reivindicatives i considerà només legals les mutualistes. La tradició anterior, com hem vist, es basava en la combinació de les pràctiques sindical i política en la societat d'ofici, però la prioritat corresponia a la primera. D'acord amb la nova legislació s'organitzaren a Sabadell els «montepíos» dels teixidors de llana, dels filadors de llana i dels filadors de cotó. L'absència dels teixidors de cotó, inactius en el darrer any del bienni, provava que la repressió de la vaga del juliol del 1855 no fou banal. Malgrat les limitacions legals, aquestes germandats estaven en la línia de l'organització d'ofici, els afiliats eren pràcticament els mateixos, i els obstacles legals eren sovint ignorats. La continuïtat s'expressava també en els contactes interlocals. Tot plegat degué semblar perillós a Zapatero, especialment en les primeries de 1857 quan s'extenia l'atur. La nova onada repressiva, la qual va començar el gener –prohibició de manifestar-se per demanar feina–, es cloqué a la fi de març amb la dissolució dels «montepíos» d'ofici⁵⁴.

Ara, per imposició legal, es trencava la continuïtat de les societats d'ofici. I fou en aquestes circumstàncies –com ho havia estat en anteriors experiències de repressió i crisi– que el mutualisme interprofessional esdevingué l'únic recurs. Aquesta pràctica mutualista provenia de les germandats més antigues, i en els anys anteriors havia coexistit, si bé marginalment, amb les societats d'ofici. El

creixement de les germandats interprofessionals està determinat per l'existència de les societats d'ofici. Abans del 1843 només existien tres germandats a Sabadell –durant el període 1840-1843 no se'n creà cap–, però el 1853 eren dotze, i la majoria havien estat creades en els anys de 1847-1853. Justament en aquest darrer any es creà la primera germandat amb nom laic, «La Fraternidad», impulsada per un teixidor de llana, el qual va destacar després com a sindicalista. Durant el bienni hom tornà a posar l'accent en les societats d'ofici. Dels quatre intents per a crear germandats interprofessionals en aquests dos anys només en reeixí un. Però, acabades les «llibertats» del bienni, les germandats reviscolaren. El 1860 eren disset. Quatre anys després –amb altes i baixes– el nombre era el mateix, però el 1868 eren vint-i-quatre amb un total de 2.134 afiliats, la qual cosa equivalia al quinze per cent de la població de Sabadell i a més del vint per cent dels treballadors.

Cal evitar simplificacions amb aquest fenomen, perquè es prou complex. En les germandats hi conviuen menestrals, treballadors que es desentenien de l'activitat sindical, altres que n'eren partidaris, obrers d'oficis vells, obrers d'oficis nous, etc. Certament hom pot considerar alguna de les germandats com precursora de les «adormideras» del darrer quart de segle. Es el cas d'aquelles que són potenciades directament per l'església o l'ajuntament, i també el de les que foren creades contemporàniament a les societats d'ofici. Es a dir, les d'aquells obrers que no es reconeixien en un organisme sindical i mutualista alhora, i opten per marginar-se de l'acció de classe. Desgraciadament no tenim prou dades per identificar amb més precisió quines són unes i quines són altres, com no les tenim sobre la seva composició socio-professional. De tota manera, el creixement que hem exposat reflecteix que aquest mutualisme era també una veritable experiència de classe, encara que fos perquè era l'única possibilitat legal de realitzar l'ajuda mutua. La complexitat de les germandats expressa la doble cara del fenomen: germandats religioses, laïques, obertes a tots els oficis, excloents... L'experiència ha d'ésser valorada com a pràctica d'ajuda mutua i autogovern, i des d'aquest punt de vista aportà elements a les experiències posteriors. Entre elles no cal oblidar que l'aparició d'un mutualisme al marge de la societat d'ofici, prepara el desllindament organitzatiu de les pràctiques sindical i mutualista⁵⁵.

Cercles i casinos

En aquests anys la classe obrera també desenvolupà noves pràctiques culturals. Alguns treballadors necessitaven satisfer l'exigència de saber, i això volia dir una nova utilització del lleure, fins llavors reduït als jocs i la taverna. No hi ha dubte que els obrers amb aquest neguit d'aprendre eren minoria, però llur posterior protagonisme en el si de la classe obrera no pot ser menysvalorat. La repressió també va afavorir aquesta opció, perquè les activitats polítiques més elementals eren prohibides. Propagandistes i autodidactes es trobaren en els primers cercles. De fet, l'adopció d'una forma de sociabilitat burgesa com el cer-

⁵¹ La crisi a L 22 D 1854-1856 Expedient 1; L 22 E 1855-1913 i L 22 C 1842-1899 Expedient 22. També CO de setembre a desembre del 1856 (BENET, 1976), II, pàg. 196.

⁵² CO 14-VII-1856.

⁵³ Vegí's (BENET, 1976), per a la qüestió de la mitja hora i la insurrecció obrera, vol. II, pàg. 390-416 i 436-506. La fi del bienni a Sabadell (CASTELLS, 1975), pàg. 520-521.

⁵⁴ Vegí's (BENET, 1976), II, pàgs. 559-583. L'establiment de les germandats dels filadors de llana i de cotó es troba als protocols del notari Tomàs Viladot 1856/302. La dels teixidors de llana infringí a legalitat en manllevar vuit-cents duros a la dels teixidors combinats de Barcelona, vegí's L 22 C 1842-1899 Expedient 4. La dissolució de les germandats d'ofici a Sabadell va impedir que els filadors de Castellar del Vallès i Sabadell en una sola germandat, vegí's L 22 E 1855-1913.

⁵⁵ La germandat més antiga data del 1785 (CASTELLS, 1975), pàg. 7.29. Sobre «La Fraternidad» vegí's L 22 C 1842-1899.

Els intents de creació de germandats en el bienni a L 22 C 1842-1899 Expedient 15. Les dades sobre les germandats a L 8 *Entidades*, 1830-1868. Sobre el mutualisme en la formació de la classe obrera, vegí's (THOMPSON, 1968), pàgs. 456-464 i (PAPA, 1967). Les «adormideras» eren societats mutualistes creades pels fabricants catalans en el darrer quart del XIX per desviar els obrers dels sindicats. Algunes germandats no acceptaven els paletes, els traginers i els picapedrers.

cle obrí el camí que, anys després, havia de portar al club federal i/o l'ateneu obrer. Des d'un primer moment la diferenciació entre cercles obrers i burgesos va ésser clara. Els primers no eren només llocs de reunió, tot i que això no fos menys important. Volien ésser centres d'autoformació dels treballadors, els quals difícilment podrien arribar-hi per una via individual. El primer d'aquests cercles fou el «Casino Catalán Industrial», creat el 1857 i que perdurà fins el 1870. Des d'un bon començament s'hi organitzaren classes i la seva biblioteca aviat fou molt més nombrosa que la del «Círculo Sabadellés», el casino burges per excel·lència. El 1859 un grup d'obers intentava crear el «Círculo Central» i un altre el 1860 el «Círculo de la Unión». Tot i que no hi ha notícia que fossin aprovats, val la pena aturar-se en aquesta floració de cercles. Si tenim en compte que el «Casino Catalán Industrial» era titllat d'esparterista i que un dels promotors del «Círculo de la Unión», Agustí Serra, fou un destacat sindicalista del bienni i havia d'ésser un propagador de la Internacional, tot fa pensar que aquests cercles tenien importants connotacions ideològiques. El desig de saber acompanyava el desig de discussió ideològica. El 1861 fou aprovat el «Círculo Instructivo» i entre els seus promotors hi havia tres teixidors de llana, afiliats a la societat d'ofici durant el bienni. Aquest cercle era la continuació del «Círculo Literario», creat el 1859. Juntament amb els cercles, les societats corals i les societats de ball, de les quals en tenim menys notícies, contribuïren a configurar les noves pràctiques culturals dels obrers⁵⁶.

CAP EL 1868 I DESPRÉS

Sens dubte, la cohesió i el protagonisme dels treballadors tèxtils van sobresortir en la lluita sindical –constant en tots aquests anys– contra els empresaris. Però l'emergència històrica de la classe obrera sabadellenca –i el mateix val per al conjunt de la classe obrera catalana– fou el resultat de tot un seguit d'experiències, en les quals s'inclouen, a més del sindicalisme, l'acció político-ideològica –des de la Milícia Nacional al republicanisme–, la revolta contra l'Estat –quintes, matiners–, l'enfrontament amb les autoritats burgeses locals –altra vegada els fabricants–, el mutualisme i les noves pràctiques culturals. Si la interrelació d'aquestes experiències va configurar la classe obrera en els anys 1840-1868, tot això, havia de condicionar també la seva acció en el futur immediat.

Les actituds obreres, en el període obert amb la revolució del 1868, implicaren continuïtat amb aquesta conformació de la classe obrera. El reviscolament sindical a partir del 1865 va ésser el retorn al societarisme de sempre. I encara en el Congrés Obrer de Barcelona del 1870, Pau Sempere, representant dels teixidors de llana de Sabadell, recordava que la seva societat havia estat creada el 1843. El republicanisme, expressió ideològica dominant en la classe obrera, era definit pels treballadors a partir de les seves experiències. Met Cañomeras, teixidor i sindicalista en el bienni progressista, deia que República «vol dir pa blanc, la racció de carn corresponent, vol dir a fora consums, a fora quintes i treball ben pagat; que el treballador no hagi d'anar a captar en arribar a vell i, sobretot, a

fora capellans». Les pràctiques de revolta –quintes–, les noves experiències culturals –cercles–, són presents en el federalisme. I àdhuc trobarem continuïtat en el personal polític. Dels set alcaldes federals que va tenir la ciutat entre el 1868 i el 1874, tres foren obrers tèxtils, els quals actuaven des del bienni progressista. Tot una altra història seria veure la continuïtat i/o la ruptura en la introducció de l'anarquisme a Catalunya⁵⁷.

RESUM:

L'autor analitza primerament la industrialització a Sabadell, on coexistien la indústria llanera i la cotonera. A la fi d'aquest període Sabadell estigué una ciutat llanera. En relació a tot això, estudia la formació del proletariat, la seva importància numèrica i la seva composició social, i insisteix en les diferències entre els treballadors llaners i cotoners. Més endavant descriu el moviment obrer local, sense deixar de banda el context català, a través de quatre fases des del 1840 fins al 1868. L'emergència històrica de la classe obrera sabadellenca no es limita al moviment sindical, i per això es tenen en compte totes les experiències en les que és subjecte actiu: vagues, revoltes, lluites polítiques, difusió d'idees, mutualisme i pràctiques culturals. És així que es configura la classe obrera d'aquests anys, i així aquestes experiències condicionaran la seva actuació sindicalista i republicana en els propers anys.

SUMMARY:

First, the author analyzes the industrialisation in Sabadell, where the woollen industry and cotton industry coexisted. Sabadell became a woollen town by the end of this period. Connected with all this he studies the making of the local proletariat, its importance in number and social composition. He emphasises the differences between the woollen workers and cotton workers. So far, he describes the local working class movement in four stages from 1843 to 1868, without forgetting the catalan context. The historical emergence of the Sabadell working class isn't limited to the labour movement, for that reason he considers all the experiences in which the working class is the active subject: strikes, uprisings, spreading of ideas, political struggles, mutualism and cultural practices. In this way the local working class has been formed during these years, and in this way these experiences will condition unionist and republican action in the near future.

⁵⁶ El «Círculo Sabadellés» fou creat el 1856. Un altre casino burges era el «Círculo del Jardín Sabadellés» (1857-1866). No tenim dades sobre el caràcter del «Círculo del Centro Sabadellés» (1857-1862). Sobre això, vegeu L. 8 *Entidades, 1830-1868*. Sobre el «Casino...» com esparterista (CASTELLS, 1975), pàg. 6.44. El paper polític i ideològic dels cercles a (AGULHON, 1978), pàg. 15-17.

⁵⁷ Sobre el reviscolament sindical vegeu L. 22 C 1842-1899 *Experiències 30, 32 i 34*. Sobre Pau Sempere (TERMES, 1971), pàg. 313. Sobre les paraules de Cañomeras (BURGUES, 1929), pàg. 166.

BIBLIOGRAFIA

- AGULHON, M.: «Vers une histoire des associations». *Esprit*, 6, pàg. 13, 1978.
- BALAGUER, V.: *Guia de Barcelona a Tarrasa per el ferrocarril*. Imprenta Nueva de J. Jépus y R. Villegas, Barcelona, 1857.
- BENET, J. i MARTÍ, C.: *Barcelona a mitjan segle XIX. El moviment obrer durant el bienni progressista (1854-1856)*. 2 vols. Ed. Curial, Barcelona, 1976.
- BOSCH I CARDELLACH, A.: *Topografia de la villa de Sabadell y su comarca*. Manuscrit. Arxiu Municipal de Sabadell, 1789.
- *Memorias de Sabadell antiguo y su término hasta el año 1789*. Tipografía J. Baqués, Sabadell, 1883.
- *Memories de Sabadell. Segona part. 1787-1804*. Archivo Histórico del Municipio de Sabadell, Sabadell, 1944.
- *Idea del partido del Vallés donde está la villa de Sabadell que es la patria del Dr. Antonio Bosch*. Fundació Bosch i Cardellach, Sabadell, 1968.
- BURGUES, M.: *Sabadell del meu record*. Imp. Sallent, Sabadell, 1929.
- CAMPS, J.: *La guerra dels matiners i el catalanisme polític (1846-1849)*. Curial, Barcelona, 1978.
- CARRERA PUJAL, J.: *Historia política de Cataluña en el siglo XIX*. 7 vols. Bosch, Barcelona, 1957.
- CARRERAS, M.: *Elements d'Història de Sabadell*. Edicions de la Comissió de Cultura, Sabadell, 1932.
- CASTELLS, A.: *Sabadell, informe de l'oposició. Prolegòmens*. Edicions Riu-tort, Sabadell, 1975.
- *Diario de los sucesos de Barcelona en septiembre, octubre y noviembre de 1843. Con un apéndice que contiene los documentos oficiales más importantes. Por unos testigos presenciales*. Imprenta y Librería de Pablo Riera, Barcelona, 1843.
- ELORZA, A. i TRIAS, J. J.: *Federalismo y reforma social en España (1840-1870)*. Seminarios y Ediciones, Madrid, 1975.
- FONTANA LAZARO, J.: «Colapso y transformación del comercio exterior español entre 1792 y 1827. Un aspecto de la crisis de la economía del Antiguo Régimen en España». *Moneda y Crédito*, 101, pàg. 3, 1970.
- *La quiebra de la monarquía absoluta 1814-1820*. Ariel, Barcelona, 1971.
- *Cambio económico y actitudes políticas en la España del siglo XIX*. Ariel, Barcelona, 1973.
- GALOBARDAS, J. B.: *Cataluña en la mano*. Imprenta de la H. Torra, Barcelona, 1831.
- IZARD, M.: *La revolución industrial en España. Expansión de la industria algodonera catalana*. Universidad de los Andes, Mérida, 1969.
- KIERNAN, V. G.: *La revolución de 1854 en España*. Aguilar, Madrid, 1970.
- LARROSA, M.: *Sabadell 1846-1900; El sector immobiliari en una visió històrica*. Inèdit, Sabadell, 1979.
- LINARES, J. E.: *Plataforma socio-económica de la industrialización en Sabadell en el siglo XIX (1832-1885)*. Tesi de Llicenciatura (Facultat de Lletres. Universitat Autònoma de Barcelona), 1974.
- LONGARES, J.: *Política y religión en Barcelona (1833-1843)*. Editora Nacional, Madrid, 1976.
- LLORD, J.: *Campanya montemolinista de Catalunya o guerra dels matiners (setembre de 1846 a maig de 1849)*. Imp. Altés, Barcelona, 1926.
- MALQUER, J.: «La estructura del sector algodonero en Cataluña durante la primera etapa de la industrialización (1832-1861)». *Hacienda Pública Española*, 38, pàg. 133, 1976.
- MOLAS, P.: *Economía i societat al segle XVIII*. Edicions La Paraula Viva, Barcelona, 1975.
- NADAL OLLER, J.: «La economía española (1829-1931)». A: *El Banco de España. Una historia económica*. Banco de España, Madrid, 1970.
- i TORTELLA, G. (Eds.). *Agricultura, comercio colonial y crecimiento económico en la España contemporánea*. Ariel, Barcelona, 1974.
- *El fracaso de la revolución industrial en España, 1814-1913*. Ariel, Barcelona, 1975.
- OLLE ROMEU, J.: *El moviment obrer a Catalunya, 1840-1843*. Nova Terra, Barcelona, 1973.
- ORELLANA, F.: *Historia del general Prim*. Centro Editorial Artístico de Miguel Seguí, Barcelona, 2 vols., 1870-1871.
- PAPA, E. R.: *Origini delle società operaie. Libertà di associazione e organizzazione operaie di mutuo soccorso in Piemonte 1848-1861*. Lerici Editore, Milano, 1967.
- PAVIA, M.: *Memorias sobre la guerra de Cataluña desde marzo de 1847 hasta septiembre del mismo año y desde noviembre a septiembre de 1848*. Madrid, 1951.
- PEREZ CUESTA, J. S.: *Milicia Nacional y revolución burguesa. El prototipo madrileño, 1806-1874*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1978.
- PIRALA, J.: *El rey en Madrid y provincias*. Quirós, Impresor de Cámara, Madrid, 1875.
- REVENTÓS, J.: *El movimiento cooperativo en España*. Ariel, Barcelona, 1960.
- RIBOT Y FONTSERE, A.: *La revolución de julio en Madrid. Reseña de los hechos que constituyeron este glorioso alzamiento, precedida del examen razonado de las causas que lo han producido, y seguida de la exposición de los principales sucesos que se han desenvuelto simultáneamente en el resto de España*. Imp. de Gaspar y Roig, Madrid, 1854.
- RIBOT Y SERRA, M.: *Origen y progresos de Sabadell*. J. Baqués, Sabadell, 1882.
- RIUS, A. i SARDÀ J.: *Reseña de la venida de S. M. D.ª Isabel y su real familia a Sabadell, el día 28 de septiembre de 1860*. Imp. de P. Vives, Sabadell, 1860.
- *Guia Històrica, Estadística y Geogràfica de Sabadell*. M. Torner, Sabadell, 1867.
- TERMES, J.: *Anarquismo y sindicalismo en España. La Primera Internacional (1864-1881)*. Ariel, Barcelona, 1971.
- THOMPSON, E. P.: *The making of the english working class*. Penguin (Harmondsworth), 1968.
- *The poverty of theory*. Merlin Press, London, 1978.
- VENTALLO VINTRO, J.: *Historia de la industria lanera catalana. Monografía de sus antiguos gremios*. Imp. J. Ventayol, Terrasa, 1904.
- VIDAL, I.: *Consideracions entorn la crisi de 1847-1848*. Tesi de Llicenciatura, Facultat de Lletres, Universitat Autònoma de Barcelona, 1977.
- VILÀ, J.: *Els primers moviments socials a Catalunya*. Nova Terra, Barcelona, 1972.